

УДК 81'374

Калиновська О. В.

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ІДЕОЛОГІЧНО ЗАБАРВЛЕНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті розглянуто проблеми лексикографічного опрацювання ідеологічно забарвлених одиниць на основі порівняльного аналізу мовознавчих словників, виданих на початку XXI ст. Розглядається складність лексико-семантичної структури ідеологічно забарвлених одиниць для лексикографічної фіксації. Особливу увагу приділено специфіці добору, тлумачення значень, способам маркування актуалізованих лексичних одиниць, а також тих, що відходять на периферію лексико-семантичної структури мови.

Динамічні та інтенсивні процеси, що відбулись у політичній терміносистемі української мови наприкінці XX - на початку XXI століття (перерозподіл ядра й периферії, деідеологізація політичних термінів, поповнення політичного лексикону новими одиницями й новими значеннями (*менталітет, електорат, плюралізм, переворот, аграрій, радянолог, радянологія, регіонал, політичний менеджмент, політичні дебати*)), актуалізація раніше неактуальних лексем, пасивізація тієї частини лексикону, що позначала реалії радянської доби) ставлять на порядок денний проблему їх адекватного лексикографічного опрацювання.

Ядро суспільно-політичної системи мови утворюють політична термінологія й політична лексика. Політична термінологія не належить до загальноновживаного словникового фонду й використовується лише в наукових і спеціальних текстах. Політеми активно опрацьовуються в термінологічних словниках.

Названа підсистема мови значною мірою формується під впливом такого складного суспільного феномену, як ідеологія, і, відповідно, до суспільно-політичної лексики - тематичного об'єднання загальноновживаних слів, які мусять бути зрозумілими для більшості громадян, - потенційно може належати будь-яка номінативна одиниця, що, функціонуючи в ідеологічно усталеному контексті, набуває ідеологічного забарвлення.

Цілком очевидно, що в різних ідеологіях одні й ті самі явища дійсності можуть трактуватися неоднаково. Виникає складний ономаціологічний механізм: одні й ті самі явища й предмети навколишньої дійсності в результаті різних способів їх відображення будуть називатися по-різному.

У мовних словниках фіксують ті значення ідеологізованих слів, що відображають погляди

й оцінки панівної в даному суспільстві ідеології [1, 6].

Ідеологія може позначатись не лише на способах трактування значень, а й на самих принципах укладання словників [2, 6].

Отже, проблема повноти й достовірності лексикографічної інформації про ідеологічно забарвлені лексичні одиниці (далі - ІЗО) постає в кількох аспектах: загальнотеоретичному, практичному та світоглядно-психологічному, які й спробуємо окреслити в запропонованій статті.

Теоретичний аспект проблемності лексикографічного опису ІЗО пов'язаний передусім зі специфікою семантичної структури ідеологічно забарвленої лексики.

У мовознавчих джерелах ще й досі представлена термінологічна неусталеність щодо названої групи лексичних одиниць. На позначення слова, що у своїй структурі містить ідеологічний компонент значення, активно використовується термін *ідеологема*, відповідні лексичні одиниці номінуються як *ідеологічні, ідеологічно релевантні, ідеологічно забарвлені*. В українському мовознавстві саме останній термін є більш уживаним, тому ним і послуговуватимемося. Термінологічна неоднорідність на позначення ІЗО підтверджує складність самого об'єкта дослідження й різноманітність поглядів на нього.

Ідеологічний компонент значення ІЗО дуже часто є плінним, тимчасовим, зважаючи на динаміку соціально-політичних перетворень у сучасному світі. Ідеологічний компонент семантичної структури слова «прив'язаний» до конкретної суспільно-політичної ситуації, в якій домінують певні ідеологічні цінності. Як підтверджують сучасні мовознавчі дослідження, в семантичній структурі одного й того самого слова ідеологічний компонент значення може виявлятися по-різному [1; 3]. Зміна панівної в суспільстві ідеології може перетворювати

нейтральне слово в конотативно забарвлене й навпаки. Йдеться передусім не про суспільно-політичну термінологію, а про ті лексичні одиниці, що потенційно можуть стати одиницями ідеологічного узусу. У політичному мовленні слово може набувати тих смислових відтінків, які в лексикографічних працях ще не зафіксовані або позначені цифрами 2, 3, 4.

Нестійка, залежна від контексту структура ІЗО вступає у протиріччя зі специфікою лексикографічної практики, що прагне опрацьовувати лексичні одиниці з усталеною семантичною структурою. «Словники - як особливий жанр лінгвістичного дослідження - за своєю суттю статичні, і, чим динамічніший об'єкт опису, тим глибші суперечності виникають між об'єктом і методом» [4, 54].

Проблема фіксації ІЗО ускладнюється й тим, що лексикографічна робота завжди відстає від динаміки розвитку мовної системи.

Ще одна складність лексикографічного опрацювання ІЗО полягає в тому, що більшість із них - це абстрактна лексика, слова зі складною семантичною структурою, дослідження якої може відбуватися різними методами [1], кожен з яких не є достатнім для того, щоб вичерпно описати структуру ІЗО. Деталізовано представити її значення у вигляді сем надзвичайно важко внаслідок складності самої природи значення абстрактних одиниць, засвоєння яких не пов'язане зі щоденною побутовою практикою. Отже, лексикографам доводиться найчастіше вдаватися до дистрибутивного аналізу ІЗО, а для цього потрібно опрацьовувати великі масиви текстів, щоб найповніше визначити наявні значення в лексико-семантичній структурі ІЗО й подати їх «дифузний» опис у словниках.

Для розгляду практичного аспекту лексикографічної фіксації ІЗО звернемось до порівняння загальномовних та термінологічних словників. Для цього скористаємось «Словником української мови» (К., 1970-1980) (далі - СУМ) [5]; «Великим тлумачним словником сучасної української мови» (Ірпінь, 2003 р., 2005 р.) (далі - ВТССУМ-2003 [6]; ВТССУМ-2005 [7]); «Політологічним енциклопедичним словником» (К., 2004) [8] та «Економічним словником-довідником» (К., 2001) [9]. Аналіз лексикографічної інформації про ідеологічно забарвлені одиниці у згадуваних виданнях дає можливість зробити висновки про проблемність лексикографічного опису ідеологічно забарвленої лексики, що репрезентує передусім радянську мовну дійсність (радянізми).

Як зазначає К. С. Горбаневич, «надзвичайно важливим для успішної нормативної кодифікації, для створення словників нормативного типу

є питання про хронологічні межі сучасної мови» [10, 36].

У словниках зазвичай подається лексика, зрозуміла двом-трьом поколінням носіїв. «Словниковий запас живої мови, що нагромадився протягом її історичного усного та писемного функціонування, складається з трьох шарів: активного, широко вживаного у різних сферах життя, пасивного, в який входять лексеми, котрі час від часу використовуються у мовній практиці, - архаїзмами... та інертного..., який у даний період життя мови не використовується...» [11, 34]. Отже, більшість радянізмів належить до інертного шару лексики, і частотність їх уживання стає достатньо обмеженою.

Аналіз лексикографічного матеріалу засвідчує пасивізацію радянізмів - слів, що позначали основні поняття радянського політичного дискурсу. Лексеми *жовтєнята*, *комсомол*, *суботник*, *п'ятирічка*, *соцзмагання*, *соцтабір*, *колгосп*, *агітпункт*, *політрук*, *політкерівник* сучасні словники кваліфікують як історизми. Навіть лексема *ленінізм* (одна з найчастотніших у радянській суспільній комунікації) у ВТССУМ-2005 маркується як історизм.

Що стосується лексики на позначення реалій радянського періоду української історії, то маркер «історизм» не є коректним і потребує уточнення (про що буде сказано далі). Однакова кваліфікація лексем, що в системі української мови позначають явища власне української історії й культури (саме така лексика виявилася найбільш ідеологічно ураженою) і штучно запроваджені (радянізми), не відображатиме реальної мовної дійсності.

Перехід значної частини радянізмів на периферію мовної системи загострює проблему їх добору до реєстрової частини тлумачного словника. У якому обсязі у тлумачному словнику має бути представлено радянський лексикон, що відходить на периферію лексичної структури мови? Лексеми, що позначали реалії радянського способу життя, виступали активними твірними основами, утворювали досить розгалужені словотвірні гнізда. Чи всі лексеми, похідні від ключових слів радянського лексикону, мають бути представлені в реєстровій частині словника? Порівняльний аналіз реєстрової частини ВТССУМ-2003 і ВТССУМ-2005 засвідчує, що у ВТССУМ-2005 збільшено кількість одиниць радянського політичного лексикону. Так, якщо у ВТССУМ-2003 зафіксовано лише ключові слова *ленінізм*, *радгосп*, *ударник*, *білогемігрант*, *білогвардієць*, то у ВТССУМ-2005 представлено окремими словниковими статтями похідні: *ленінець*, *ленініст*, *ленінський*, *леніністський*; *радгоспний*, *радгоспів-*

ський, радгоспно-колгоспний; білоемігрантка, білоемігрантський; ударниця, ударництво. Словник не фіксує актуалізованих лексем сучасного політичного дискурсу *посттоталітарний, посткомуністичний, пострадянський*, хоч по-дає лексему *постмодерністський*.

Відповідно до вимог синхронної лексикографічної оцінки норм слововживання, до принципу комунікативної доцільності, мабуть, не зовсім доречним є представлення повної словотвірної парадигми ключових слів радянського лексикону.

Звуження сфери функціонування часто має для долі слова саме стилістичні наслідки [12].

А тому ще не всі «радянізми» можна трактувати як застарілі або історизми, не всі з них переходять до складу пасивного лексикону. Частина з них продовжує існувати вже в певній стилістичній трансформації, набуваючи в сучасному мовленні найрізноманітніших додаткових конотацій. Названі лексичні одиниці активно функціонують у публіцистичних і художніх текстах, часто виступаючи джерелом іронічного контексту.

Так, слово «радянщина» (у ВТССУМ-2003 даної лексеми немає) у ВТССУМ-2005 – як похідне від «радянський» марковано як «іронічне», «комсомолія» – як «іронічне» до комсомол, «стукач» (у значенні донощик) – як «жаргонне».

Переміщення значної частини радянізмів до пласту іронічної лексики вимагає більш точних ремарок щодо стилістичного забарвлення (книжн., заст., офіц.-діл., прост., розм., жарг., проф. тощо) та емоційно-експресивних оцінок (ірон., жарг., висок., згубіл., зневажл. тощо) в лексикографічному описі даних лексем. Отже, другою проблемою, пов'язаною з практичним аспектом опису ІЗО, є проблема маркування (соціолінгвістичного й стилістичного), що містить термінологічні, оцінні й стилістичні кваліфікації. Треба заважити, що у вітчизняному мовознавстві ще не вироблено спосіб маркування аналізованих лексичних одиниць.

У словниках як жанрі лінгвістичного дослідження граматична, лексико-семантична, функціонально-стилістична інформація представлена спеціально розробленою системою позначень. Традиційно весь діапазон семантичної, комунікативної і прагматичної інформації представлений маркером «стиліст». Проте «номенклатура стилістичних маркерів, розроблена у практичній лексикографії з винятковою ретельністю, укладалася значною мірою стихійно, стилістична інформація у тлумачних словниках не відокремлюється достатньо від семантичної, комунікативної й прагматичної і не інтерпретується з цих точок зору. Поки що немає надійної змістовної

інтерпретації всіх видів стилістичних маркерів» [13, 67].

Удосконалення системи лексикографічних маркувань для більш повного та більш точного опису лексико-семантичної структури мови вимагає введення до системи позначень ремарок, що містять інформацію про семантичні, функціональні, стилістично-оцінні характеристики ІЗО.

Для позначення ідеологічного компонента значення, представленого у слові, доцільним є послідовне використання маркера «ідеол.» (ідеологічне), а для термінологічних позначень – маркера «політ.» (політичне). Зокрема, у ВТССУМ лексеми «марксизм», «комунізм» (ключові слова радянського політичного дискурсу) марковані за сферою функціонування як «політ.», проте лексема «ленінізм» залишається без такої кваліфікації.

Що ж стосується маркування лексики на позначення реалій радянського періоду в історії України, то часто послуговуються позначкою «сов.» («советський»). Російська лексикографічна практика, наприклад, використовує описовий зворот «в советское время». (Див. «Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под. ред. Г. Н. Складневской»).

Однією зі спроб лексикографічного опрацювання радянської мовної спадщини з послідовним використанням маркера «сов.» став «Толковый словарь языка Совдепии» В. М. Мокієнко і Т. Г. Нікітіної, виданий у Санкт-Петербурзі в 1998 р.

Позначенням «сов.» (советизм) послуговувався й Святослав Караванський у «Практичному словнику синонімів» [14]. Позначення «сов.» застосовано приблизно до тисячі лексичних одиниць. У такий спосіб автор маркував усі лексико-граматичні явища, що з'явилися в українській мові після 1933 р.: росіянізми, кальки, лексеми зі зміненим граматичним значенням: *аварія — неполадки, авіатор — льотчик, авіація — флот, атмосфера — обстановка, акуратист — чистоплюй, аналіз — аналіз, анекдота — анекдот, арештант — зек, бастион — оплот, безнастанно — беззупинки, бентежний — хвилюючий, блакить — лазур, брунатний — коричневий* тощо.

Найбільшою проблемою лексикографічного опрацювання ІЗО залишається проблема нейтрального трактування значень. Пояснення значної частини термінологічної лексики позбавлене ідеологічного трактування й збігається з визначенням у термінологічних словниках.

Так ключові слова радянського політичного дискурсу, що належать до суспільно-політичного лексикону (*комунізм, соціалізм, партія, пролетар, капіталізм, громадянин, держава, демократія*), позбуваються ідеологічних трактувань,

переходячи до класу нейтральних слів. Наприклад, «Політологічний енциклопедичний словник» трактує значення лексеми *ленінізм* так: «одна з найвпливовіших течій у новій історії людства. Політична ідеологія більшовизму». У ВТССУМ-2005 дана лексема трактується як «учення Леніна, що розвивало основні положення марксизму».

Економічні терміни *оренда, банк, банкір, банкірський, бартер, бізнес, валюта, ринок, ринковий* набувають нейтрального значення, пояснення їх значень, поданих у ВТССУМ-2003, ВТССУМ-2005, збігається з поясненням у термінологічних словниках. Так, зокрема, в «Економічному словнику-довіднику» *бізнес* як загальноекономічний термін, що називає сферу діяльності господарського суб'єкта, визначається як «справа, заняття, підприємництво, економічна діяльність, спрямована на отримання прибутку». Аналогічне трактування подано і у ВТССУМ-2005: «бізнес - економічна, комерційна, біржова або підприємницька діяльність, спрямована на отримання прибутку». Зазначимо, що у СУМ *бізнес* марковано як «розмовне» і визначено як «комерційну, біржову або підприємницьку діяльність, як джерело наживи у капіталістичному світі» [5, 179].

На перехід даної лексеми до загальноживого лексикону вказує широка сполучуваність лексеми «бізнес», представлена у ВТССУМ-2005: *валютний, зовнішній, іпотечний, кліринговий, контрольований, інформаційний, малий, технологічний, а також складні номінації: бізнес-клас, бізнес-операція, бізнес-план, бізнес-центр*. Окремими словниковими статтями подано похідні *бізнес-леді* та *бізнесовий*, пояснення яких є також нейтральними.

Проте трактування похідної лексеми *бізнесмен* у ВТССУМ-2003, ВТССУМ-2005 поєднує визначення з «Економічного словника-довідника» - «комерсант, підприємець, людина, яка робить вигідну справу (бізнес)» із трактуванням, поданим у СУМ, - «великий ділок», а отже, містить конотативне оцінно-негативне значення.

Змінюють стилістичний статус лексичні одиниці з національно-культурним компонентом у структурі лексичного значення. Якщо у СУМ значення лексеми *жовтоблакитник* пояснено як «представник української буржуазно-націоналістичної контрреволюції» і марковано як «зневажливе», то у ВТССУМ-2005 зазначено: «назва прихильників української національної ідеї», і марковано як «історизм».

Лексика на позначення реалій української історії (з національно-культурним компонентом) також іноді містить ідеологічно конотативні тлумачення.

ВТССУМ подає в реєстровій частині лексеми *геноцид, голодомор*, які не представлені у СУМ. Проте якщо трактування *геноциду* наближене до визначення, поданого в термінологічному словнику, - «винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами», то в пояснювальній частині словникової статті про *голодомор* існують суттєві розбіжності. Так, у термінологічному словнику виразно констатується факт голодомору як акту геноциду проти українців - «штучний голод, організований тоталітарною владою СРСР, акт геноциду проти українського народу». У ВТССУМ-2005 лише зазначено: «штучний голод, організований у величезних масштабах злочинною владою проти населення власної країни». Таке трактування є розмитим, містить невиразні дефініції, що зберігають виразні оцінні характеристики - «у величезних масштабах», «злочинна влада», і позбавлене суттєвого інформаційного компонента у значенні, пов'язаного з фактом саме української історії.

Аналіз лексикографічного матеріалу засвідчує, що у трактуванні лексем із виразним національно-культурним компонентом інколи спостігається неповнота понятійного змісту лексеми (опускається один із важливих лексико-семантичних варіантів). Так, у визначенні лексеми *гетьман* не вказано значення, що було й у СУМ: «головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави у 16-17 ст.».

Як підтверджує аналізований матеріал, основою для тлумачної частини ВТССУМ і досі залишається Словник української мови (1970-1980). Інколи пояснення, подані у ВТССУМ, є звичайною копією СУМ. Трактування значень політологічних, економічних, філософських термінів та слів із національно-культурним компонентом залишаються найбільш ідеологізованими.

Найчастіше ідеологічно оцінними маркерами виступають формулювання «в буржуазних країнах», «у капіталістичних країнах», «панівна роль буржуазії», «прогресивне людство», «передова течія» та ін., оцінний компонент представлений також у дефініціях «в СРСР», «у рад. часи».

Важливим для лексикографічних дефініцій ІЗО є послідовність перерахованих значень багатозначного слова. Узагалі слід зазначити, що порядок розміщення лексико-семантичних варіантів указує на їх актуальність і значущість. Так, у радянській мовній практиці слово *еліта* не було часто вживаним, тому в СУМ першим значенням подано «найкращі екземпляри яких-небудь рослин, що їх відбирають для виведення рослин», і лише четвертим подано значення: «про людей, що виділяються серед інших своїм

суспільним становищем, розумом, здібностями». Частота вживання даної лексики в сучасній комунікації саме в четвертому з поданих у СУМ значенні засвідчує перерозподіл лексико-семантичних варіантів у структурі даного слова. Тому у ВТССУМ у пояснювальній частині до даної лексики не може бути збережена ієрархія значень, подана в СУМ.

Те саме можна констатувати щодо змін у семантичній структурі слів, що представляли радянський політичний дискурс. Так, у ВТССУМ-2005 значення лексики *суботник* (одне з ключових слів радянського політичного дискурсу) – «добровільне і безоплатне колективне виконання суспільно корисної роботи в позаурочний час (спершу по суботах)» – маркується як історизм, тобто з виразною тенденцією на обмежене вживання, проте воно подається першим, а загальновживане значення (з маркуванням «розмовне») «парафіянин однієї з християнських сект (баптист, євангеліст тощо)» подається другим. Такий порядок розміщення лексико-семантичних варіантів копіює інформацію з СУМ, проте не відображає особливостей сучасної мовної практики.

Світоглядно-психологічний аспект полягає в тому, що на лексикографічну інформацію можуть впливати ідеологічні настанови або симпатії самих укладачів словників. Успіх лексикографічної праці залежить від того, наскільки мовознавці-лексикографи готові відійти від власних ідеологічних уподобань, вийти за межі стереотипів, стати поза ідеологією для її об'єктивного й багатозначного відображення в рамках словникової статті. Для цього їм потрібні знання самої ідеології в усіх її соціально типізованих диференціаціях, щоб в основу власної праці покласти принцип наукової об'єктивності.

Нагальним в українській лексикографії залишається питання про новий тлумачний словник, завданням якого є не лише деідеологізація лексем, що зазнали семантичних трансформацій у радянській мовній практиці, а й адекватне опрацювання тих лексем, що набувають ідеологічного забарвлення в сучасній політичній комунікації. Отже, вироблення чітких критеріїв, раціональних прийомів лексикографічного представлення, зокрема й ідеологічно забарвлених одиниць, залишається актуальним для української лексикографії.

1. Крючкова Т. Б. О методах описания и исследования идеологизированной лексики // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. - 1989. - Т. 48. - № 1.
2. Вихованець І., Непокупний А. Про новий тлумачний словник української мови. - Донецьк: ДонНУ, 2002.
3. Сковородников А. П. Лексикографическая фиксация идеологически неоднозначных слов как культурноречевая проблема // Филологические науки. - 1998. - № 3.
4. Струганець Л. В. Мовна норма і кодифікація: теоретичний ракурс // Система і структура східнослов'янських мов. - К., 2001. - С. 209.
5. Словник української мови. - К.: Наук. думка, 1970-1980.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. - К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003.
7. Там само. - 2005.
8. Політологічний енциклопедичний словник. - К.: Генеза, 2004.
9. Економічний словник-довідник. - К., 2001.
10. Горбаневич К. С. Изменение норм русского литературного языка. - Ленинград, 1971. - С. 36.
11. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. - К., 1992.
12. Филлин Ф. П. О просторечном и разговорном в русском литературном языке // Филологические науки. - 1979. - № 2.
13. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. - 1986. - № 2. - С. 76.
14. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. - Л., 2004.

O. Kalynovska

PROBLEMS OF LEXICAL AND GRAPHICAL DESCRIPTION OF IDEOLOGICALLY-COLOURED UNITS

The article describes the problems of lexical and graphical study of ideologically-coloured lexical units.

A special attention is given to the special selection kind for interpreting the meaning of the marking types for those ideologically-coloured lexical units which move to the passive section of the lexical and semantic language structure.